

Fekete Richárd

Etika és életrajz – techné és indulat: de mennyire?

VÁRADY SZABOLCS: *DE MENNYIRE*

Pór Péter tavaly a *Jelenkor* nyári dupla számában hosszú, izgalmas eszme-futtatást közölt Várady Szabolcs költészetéről. A szöveg a következőképpen zárul: „Várady mindig úgy érezte, hogy lírája egy hatalmas alkotói korszak után, *kívül* az idők nagyságán, a teremtő ihlet valamilyen általa felfedezett »apály«- és »utóirat«-állapotában szólal meg; és ennek az állapotnak a líráját – értsd: én és világlétét – alkotta meg egészen kivételes következetességgel és egységben. Nem okvetlenül tévedek, ha e költői személyben, illetve alkotásában a saját *módján* a latinokra emlékeztető példázatos *ethos*-t vélek felismerni – és nem keresek több mondatot arra, hogy kifejezzem, milyen nagyra tartom az életművét.” [Pór Péter: „Kezdetemben a vég”. *Várady Szabolcs lírai életművéről*, *Jelenkor*, 2018/7–8, 851. kiem. az eredetiben]. Pór Péter a „latinos *ethos*” jelenlétét Várady verseinek, fordításainak és értekező prózájának összeolvasásával mutatja ki. A fordítások közül külön figyelmet szentel Horatius *Agrippa*-ódájának, lényegében a fordítás három kulcsfogalmából bontja ki azt a fajta költői módszert [ha úgy tetszik: forma- és nyelvhasználatot], amiből kirajzolódik a latinos *ethos*. Több szempontból is fontosnak tartom Pór Péter attitűdjét és megállapításait. Egységes költői etikát kiolvasni egy több évtizedre nyúló életműből bátor vállalkozás, amely egyben anakronisztikusnak is tűnhet. A monografikus igényű értekezésekben, illetve az annál rövidebb tanulmányokban – legalábbis azokban, melyek egy-egy költői életművet igyekeznek bemutatni – leginkább alakulástörténeti elbeszélésekkel találkozhat az olvasó. Pór Péter tanulmánya jó példa arra, hogy az adott lírai életmű mögötti személyiség feltételezése nem jár feltétlenül atemporális megközelítéssel, sem azzal, hogy az értelmező elveszik a költői életrajzban. Talán ennél is fontosabb, hogy a Várady-versek olvasójának könnyen lehet olyan benyomása, mintha a szövegek egyenesen provokálnák Pór Péter megközelítését. A megközelítés alapja tehát, hogy – vállalt alakulásában is – egységes és következetesen formált életműről van szó, és e mögött tudatos alkotói etika húzódik.

Az idei Költészet Napjára Várady Szabolcs – tizenhat év elteltével – új kötettel jelentkezett. A költői „szükszavúság” kézenfekvő példája Várady: a 76 éves szerzőnek a *De mennyire* csupán a negyedik saját könyve. Ráadásul e négy kötet szöveganyaga között is jócskán van átfedés. A második, 1988-as *Hátha nem úgy van* verseinek közel a fele a szerző első könyvében (*Ha már itt vagy*) is megjelent, a 2003-ban kiadott gyűjteményes kötet, *A rejtett kijárat* verskorpuszában pedig csupán huszonöt új költemény szerepel. A „terméketlenséget” Várady értelmezői a legtöbb esetben egyfajta „alkati” sajátosságból eredeztetik, amelynek legfontosabb hívófogalma a „spleen” és annak asszociációi (elégikus, resignált etc). A „spleenesség” feltételezett okait általában Várady alkatára vezetik vissza. Csak egy példa: Réz Pál, Várady munkásságának egyik legközelebbi szemlélője szerint e költészet „igazi forrása és

biztosítéka egy alkat, vérmérséklet, kedély, génjeivel veleszületett világlátás” [Réz Pál: *Várad Szabolcsról*, Kortárs, 1983/3, 422]. Tehát a kritikai reflexió fontos állítása, hogy Várad Szabolcs azért ír keveset, mert ilyen az alkata. Pór Péter ezt az etikai szemponttal egészíti ki: „a ritka megszólalás Várad költészetének az *ethos*-a” [Pór, i. m., 838. kiem. az eredetiben]. Az etikai aspektus mellé pedig a korábbi értelmezésekben gyakran odakerül a minőség kategóriája is. Halmi Tamásnál például így: „E sorok írója nem sok alkotót tudna említeni, aki [a talán kevésbé sikerültek mellett] egyértelműen elhibázott alkotást ne adott volna ki a kezéből. Arany, Pilinszky – és még? Az a jóformán *hibázni képtelen* formabiztonság, hangnemtudatosság, *mérték-tartás* és arányérzék, mely *A rejtett kijárat* verseinek sajátja, megítélésünk szerint az – e kontextusban értelmezhetően – legnagyobb lírai életművek között biztosít mind nyilvánvalóbb helyet Várad Szabolcs költészetének” [Halmi Tamás: *Levált súlyok fölé*, Alföld, 2004/8, 91. kiem. az eredetiben]. Ez pedig szoros összefüggésbe hozható azzal, amit Kappanyos András írt a *Hátha nem úgy van* kapcsán: „Nem az ihlet a kevés, hanem a maga állította mérce magas” [Kappanyos András: *Várad Szabolcs: Hátha nem úgy van*, Kritika, 1989/4, 37]. A „mérce” persze nehéz definiálni.

A megállapításokat egyrészt tovább erősítik a költő önmeghatározásai (interjúban, értekező prózában és versben is sokszor előkerül a „keves vers”-témakör), másrészt árnyalja is az a tény, hogy a század második felében korántsem Váradé az egyetlen olyan lírai életmű, amely kevés versből áll. Kormos István és Lator László például szintén nem számítanak termékeny költőnek. Nem véletlenül példálózom pont velük, pontosabban nem véletlenül említettem két olyan nevet, akik Várad életében is visszatérő figurák. Meggyőződésem, hogy a Várad-recepció azért is fixálódott erősen a szerzői alkatra, mert maguk a versek is provokálják az életrajzi olvasást. A *De mennyire* 47 címe között mindössze 15 olyan verset találtam, amelynek főszövegében nem jelennek meg a szerző közvetlen környezetéből egyértelműen beazonosítható szereplők vagy az interjúkból, visszaemlékezésekből kiolvasható életrajzi tények. A kötet négy ciklusa közül a második (*Ha ott is: itt*) például köszöntöket, hommage-okat és emlékleírásokat tartalmaz, a könyv harmadik szakasza, az *Egy év cserepei* pedig tulajdonképpen hatoldalnyi, montázs formában tált ready-made Várad Szabolcs 2010-es levelezéséből [szintén sok életrajzi hivatkozással].

Az életrajzi olvasatot provokáló versvilág vonatkozásában felvetődik a kérdés, hogy ez egyáltalán jó-e? Pontosabban, hogy kinek jó? Milyen típusú olvasót érdekelhetnek a szerző életrajzi mozaikjai? Az irodalomtörténészt egészen biztosan. A Lakatos Andrásnak ajánlott, *Kitépett lapok* című versben a következő szakasz igazi történeti csemege. A szöveg eredetileg *Az olvasó* című, Lakatos András tiszteletére készült Festschrift-kötetben jelent meg 2009-ben: „Erről akartam, nem ilyen hevenyészve, írni, / és még bőven a többiről, hiszen ez csak / az előtörténet. Fodor Géza, / Petrivel oldalán, 1966-ban, / mennyi is az? Negyvenkét év, atyaisten, / akkor sétált be a képbe. A nők is, / persze, a nők, feleségek, barátnők. / Én még fűlig abba, akivel majd élete végén / P., de akkor is már álmában, a vékony lány, feltűnik, / aki még B. felesége különben, első / legjobb barátomé, álmában feltűnik, / ahogy nekem meg a másik M., G. felesége. / Te meg figyelsz minket, és figyelmesen olvasod / mindazt, ami ebből versformában kiszivárog.” A részletben feltűnő és egyértelműen nem feloldott monogramok mögötti személyeket viszonylag könnyen be lehet azonosítani. A szereplőkkel készült interjúkon és emlékezéseken kívül például Várad korábbi

versének [Székek a Duna fölött] egy szakasza is ugyanerről a bonyolult baráti, szerelmi viszonyrendszeréről szól: „G. elhagyta A.-t / [P. feleségét], aztán M. [B. felesége] / szakított velem, majd G.-től elvált a másik / M. [G. felesége] és hozzám jött [közben B.-ék / is különváltak], P. öngyilkos lett és azóta / félig-meddig szanatóriumban lakik”. Az új kötet első ciklusában olvasható *Szilveszter* című darab beszélője pedig a vers elején monogramok nélkül tudósít egy irodalmi körökben közismert történetről: „Voltak szörnyű szilveszterek. Az egyik: / nálatok, öten, az ötödiken. / Ahonnan hogy kiugrasz, fenyegetté, / ha elhagylak csakugyan őmiatta, / aki ott volt ugyancsak, nem velem, / a barátommal, ömellette döntött, / akkor úgy látszott, hogy véglegesen, / és vele volt a barátnője is, / aki majd az én későbbi barátom / miatt nyitja magára a gázcsapot”. A verszárlatban pedig a következő olvasható: „hogy végre hazamehessek, elkezdni / a kietlennek ígérkező évet, / azt, amelyik majd későbbi barátom / híres versének zárószava lett, / a 'kilencszázhatvanegyediket.”

A gázcsap Kepes Sára öngyilkosságára utal, a híres vers pedig a *Hogy elérjek a napsütötte sávig. Az Egy születésnap örvén* című, Szántó Piroskának ajánlott [szintén monogramokkal élő] versből, továbbá a hozzá kapcsolódó interjúkommentárok-ból nem nehéz kikövetkeztetni, hogy kiket örökít meg a *Szilveszter*. Lehet persze azt állítani, hogy a referenciák felfejtése nem érdekes, de az kétségtelen, hogy a szövegek provokálják az életrajzi olvasást. Persze nem vagyok biztos benne, hogy az [irodalom]történeti attitűdöt nélkülöző olvasók kódolnak-e bármit is a versből azon túl, hogy 1961 szilvesztere valakit nyomasztott, mert a baráti társasága tele volt szerelmi zűrzavarral. Pontosabban: kódolnak-e bármit is a versből azon túl, hogy valaki visszaemlékezik egy nyomasztó, 1961-es szilveszterre, és az ottani zűrzavaros baráti-szerelmi viszonyokból kiutat egy későbbi zűrzavaros baráti-szerelmi esetre? A vers tartalmát természetesen nem kívánom morális szempontból kommentálni, annyi viszont bizonyos, hogy több olyan kontextus is összeér benne, amely morális kérdéseket vet fel. A Kepes–Petri-történet referencialitása újraolvasáskor rávetül az idézet elején található öngyilkossági fenyegetőzésre, ráadásul a szövegben felrajzolt baráti kör szerelmi sokszögei szintén komoly erkölcsi problémákat vetnek fel, az „A honnan kiugrasz, fenyegetté,” sort követő szenttelen elkanyarodás pedig a súlyos morális témához rendelt beszédmód miatt provokálja az ad absurdum erkölcsi olvasatot. Mindezt úgy, hogy a vers szereplői – kis utánaolvasással – tényleg beazonosíthatóak.

Van tehát egy olyan versvilágunk, amely provokálja az életrajzi olvasást, és sokszor vet fel morális kérdéseket úgy, hogy a költemények elsődleges, keletkezési kontextusát meghatározó filozófiai irányzatok között egyáltalán nem a morálfilozófia volt az uralkodó. Ráadásul, ha igaza van Pór Péternek, akkor a versek szerzője „latinus ethos”-szal teszi mindezt. Bonyolult ügy, amit nem egy kritikai szövegnek kell kibogoznia, ám semmiképp nem szerettem volna figyelmen kívül hagyni a problémakört. Az életrajzi elemekkel kapcsolatos eredeti kérdésre visszatérve: mivel a versek jóval kevesebbet árulnak el az [itt főleg történelmi, társadalmi és politikai értelemben vett] elsődleges kontextusról, mint a némiképp belterjes baráti közegről, ezért ezek a típusú szövegek vagy irodalomtörténeti csemegeként szolgálnak a referencialitás (és természetesen adott esetben a versértelmezés) szolgálatában, vagy azoknak az olvasóknak a tetszését nyerhetik el, akik Várady korábbi kötetében is hozzászóltak a megoldáshoz. A történelmi-politikai-társadalmi kontextus háttérbe kerülése viszont nem jelenti azt, hogy a *De mennyire* teljesen apolitikus könyv volna.

Az *Ameddig, addig* című harmadik ciklus első három költeménye egyaránt politikai színezetű, viszont az első kettő esetében formailag szembeűnő a feladatvers-jelleg [az *Úttörőinduló* a SZÖSZ-ba készült, a *Vijjogni, mint a vércse* pedig az Örkény Színház számára, Kosztolányi rímeivel]. A harmadik vers [*Szomorú vasárnap*] a 2018-as választásokat örökíti meg. Tehát a politikai kontextus iránti érdeklődés jelen van a versekben, ám nagy kockázat nélkül állítható, hogy ezek a szövegek alighanem nem lesznek maradandó darabjai az életműnek. Az életrajzi utalások viszont – ha nem is rajzolnak fel, de – felvillantanak nagyon fontos szereplőket és momentumokat egy olyan irodalomtörténeti időszakról [jelesül a század második feléről], aminek a feltérképezéséhez csak mostanában lehet majd igazán hozzáfogni.

Két okból örülök a *De mennyire* megjelenésének. Az egyik, hogy a kötet életrajzi utalásai [és jó pár esetben az hommage-versek] egyértelműen árnyalják a – főleg – 1960 utáni irodalmi alakokról [s így az irodalomról] szóló ismereteinket. Lator László, Zelk Zoltán, Vas István, Devecseri Gábor és a Réz-testvérek ugyanolyan súlyú szereplői a kötetnek, mint Petri, Tandori, Fodor Géza vagy épp Szőnyi Ferenc. A másik, kézenfekvő ok egész egyszerűen az, hogy Várady Szabolcs végre verses könyvet írt. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy nem ez a kedvenc Várady-kötetem, akkor sem, ha a korábbi versekben felrajzolt költői világot többnyire szépen hozza a *De mennyire*. A költő karakán formanyelve kiválóan érvényesül. A vers keletkezésére történő folytonos reflexiók [akár alkalmi költészetről van szó, akár nem], az allúziók sokasága, a kivételes eleganciájú, ám egyáltalán nem öncélú technikai tudás, mely úgy gyűri magába az élőbeszéd köznyelvi elemeit és fordulatait, hogy közben vitathatatlanul artisztikus marad, mind kétségkívüli erényei Várady Szabolcs költészetének. Az életrajzi utalások keretként szolgáló motívumok, főként az álomleírások és az emlékezőhelyzetek szépen kijelölik a beszédpozíciót is: a társas térben létező megszólaló az emlékezés ingatagságának tudatában próbál konkrét szituációkat rögzíteni. Úgy látom, nem akar többet a kötet, de ez nem is baj talán.

Miért állítom mégis, hogy nem ez a kedvenc Várady-könyvem? A *De mennyire* poétikai fogásai csupán annyiban térnek el a korábbi kötetekéitől, hogy több bennük a szójáték, illetve hogy hiányoznak belőlük az „újholdas” képalkotás nyomai és a – félve írom le – indulatiság. A szójátékok terén csupán annyit látok, hogy a korábbiaktól eltérően kevésbé izgalmas [leleményes] megoldások is beszüremkedtek a versekbe. A Tandori 70. születésnapjára készült *Dezső 70*-ben az „Így vagy vele / hetven fele? // Hetven fele: / harmincöt...” átkötése inkább a szakállas szóvicc kategóriájába tartozik, ahogy az egyébként kiválóan megírt *Pók a párnán* című vers találmánya is: „A Hyde Parkban egy gémet akartam lekapni, / de elrepült az utolsó pillanatban. / Gém óver, mondta kisebbik fiam”. A képalkotás és az indulatiság más kérdés. A *rejtett kijáratban* szereplő, hatvanas évek első felében írt versek [a *Háló fölött* ciklusban] például még mutatták az Újhold hatását, sőt, még a hetvenes évek második szakaszában keletkezett szövegekben is van nyoma Pilinszky képalkotásának [a *Holtpont derűjében* ez szépen látszik], ez a fajta fogás viszont az új kötet verseiből hiányzik. Várady Szabolcs saját bevallása szerint nem igazán tud képekben gondolkodni, a vizuális megjelenítés pedig tényleg nem domináns a verseiben. Feltűnő viszont, hogy a költő – megítélésem szerint legjobb szövegeiben – képes nagyon erős, s egyedülállásuk folytán még hangsúlyosabbnak tűnő képeket felmutatni. A *Régi holmi* zárlatában így: „A régi holmim itt maradt a házban. / Olyan egyszerű. Minden a helyén. / Talán csak a tükör

miatt csináltam. / Ki is vagyok? Egy biztos: itt ez én. / S neked nem kell se jönnöd már, se menned, / amíg az éj tömbjei töredeznek.” A *Régi holmi* a szó klasszikus értelmében vett nagyvers, ahogy A *rejtett kijáratban* szereplő *Még nem* és *A halottakkal is*. A három költeményt mégsem a képpalkotás köti össze, sokkal inkább a témákból adódó beszédmód, ami a Várady-oeuvre-re jellemző „spleenes” távolságtartásból némileg visszavesz. Ahogy Füst Milán, Várady első mestere írja: „ha maga a vetített kép még nem is hoz létre művészetet, sem a lendület maga, azért nem szabad elfelednünk, hogy ezek a művészet létrejöttének mégiscsak legfőbb elementumai. Az egyiket: a képet objektív, vagyis tárgyi kritériumának lehetne nevezni, a másikat, az indulatot: személyes, vagyis szubjektív kritériumának. Ez utóbbi a művészet személyiségének átélését teszi lehetővé, s a tapasztalat úgy mutatja, hogy e kettőből ered a művészetekben való legfőbb örömmünk.” [Füst Milán: *Látomás és indulat a művészetben*, Magvető, Budapest, 1963, 142–143.] A magam részéről azokat a Várady-verseket tartom a legtöbbre, melyekben marad nyoma a Füst által leírt „átélésnek”.

Tisztában vagyok vele, hogy az értékítélet poétikai értelemben némileg konzervatív, úgy vélem, ez magyarázatra szorul. A középgeneráció szerzői között találunk olyan formaművészeket [Tóth Krisztinát, Nádasdy Ádámot, Kemény Istvánt stb], akik nagyon magas szintű technikai tudást működtetve tudnak olyan fajsúlyos verseket írni, melyek a század második felében is keletkeztek [Zelk, Kormos, Lator, Nemes Nagy, a sor hosszan folytatható]. Nem arról van szó, hogy a rendszerváltás vagy az ezredforduló óta ilyen költemények nem születnének, hanem arról, hogy a hetvenes évek után született költők között nagyon ritka az, aki érdemben, tehát nagy formakultúrával és hatásos indulatissággal tudna bármit is kezdeni az „Újhold” és a „népi szürrealizmus” hagyományával. Vas István 1973-ban épp Várady kapcsán írta le, hogy „az ő [ti. Várady, FR] nemzedékére a formaművészet feltűnő kellékei jöcskán megkopva maradtak örökül. Érdemleges költő kevés akad, aki nem úgy érzi, hogy a rímelés, a kötött verselés legalábbis ugarolgatásra szorul”. [Vas István: *Egy fiatal költő ironikus arcképe* = Uő., *Az ismeretlen isten, Tanulmányok 1934–1973*, Szépirodalmi, Budapest, 1974, 933–934.] Vas a rímelésről és a kötött formákról ír, ami csupán egy eleme annak, amit a hetvenes évek után születettek verseiből hiányolok. Pontosabban: nagyon örülnék, ha a képi és zenei értelemben nagy mesterségbeli tudással [ha úgy tetszik: esztétizmussal] létrehozott, egyéni és közösségi traumákat érvényesen tematizáló költészetnek lenne majd folytatása.

Várady Szabolcs ismét megmutatta, hogy képes technikailag hibátlan [a *Sh. 75 remix* például ilyen], sőt, nagyívű verset írni [lásd a kötetzáró *Sermót*], van saját, felismerhető költői nyelve és világa, továbbá tudatos kötetszerkesztőről van szó [a tematikus ciklusok, az ismétlődő motívumok ugyanúgy bizonyítják ezt, mint az utolsó előtti vers, a *Vagy megvolt valóban* összegző igénye]. Amikor a szerző elképesztő technikai tudása alig észlelhető indulatissággal párosul, remekül látszik, hogy a Pór Péter által megfogalmazott „ethos” nem csak az egységes életmű jelölője lehet. Véleményem szerint ezekben az esetekben kapnak kivételes súlyokat Várady Szabolcs versei. Olyan súlyokat, amelyek túlmutatnak a szűk értelemben vett – ám valóban izgalmas – élettörténeten. [*Magvető*]